

Macht, bezit en ruimte

Opstellen over de noordelijke
Nederlanden in de middeleeuwen

‘HOOG EDEL GEBOREN HEREN EN ONDERDANIGE, GEHOORZAME DIENAREN’

De correspondentie tussen de landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht en hun personeel, 1753-1845¹

RENGER E. DE BRUIN

‘Die buitenlandsche oorlogen sullen soo doende ons landt veel voordeel toebrengen’, dat schreef de rentmeester-generaal van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht op 19 september 1778 aan de landcommandeur.² Met deze cynische opmerking verwees Gijsbert Dirk Cazius (1722-1804) naar de opdrijvende effecten die de Amerikaanse Vrijheidsoorlog had op de landbouwprijzen en daarmee op de pachtinkomsten van de orde. Cazius hield landcommandeur Frans Steven Carel baron van Randwijck (1697-1785) in een intensieve correspondentie op de hoogte van het goederenbeheer, de financiën en de gang van zaken in het Duitse Huis te Utrecht. Hij gaf adviezen en voerde orders uit. Het beheer geschiedde sinds de reorganisatie onder Van Randwijcks voorganger Unico Wilhelm graaf van Wassenaer van Twickel (1692-1766) vanuit Utrecht (afbeelding 1, kleurkatern). Hoewel de landcommandeur woonrecht had in het Duitse Huis, verbleef hij daar meestal maar eenmaal per jaar. Verder leefde Van Randwijck op zijn kasteel Klingelbeek of in zijn Arnhemse stadswoning. De dagelijkse leiding lag bij de rentmeester. Er was persoonlijk contact wanneer de landcommandeur naar Utrecht kwam of wanneer de rentmeester zijn meerdere in Gelderland bezocht, maar meestal ging de informatie-uitwisseling per brief.

De correspondentie van de landcommandeurs met hun rentmeesters en secretarissen geeft inzicht in het functioneren van de orde en in de persoonlijke verhoudingen tussen de personeelsleden en hun werkgevers. De correspondentie is te vinden in het ordearchief en in de familiearchieven van de landcommandeurs. In deze bijdrage wil ik de correspondentie volgen vanaf de door Van Wassenaer in 1753 geëntameerde reorganisatie, waarbij hij Gijsbert Dirk Cazius als rentmeester aanstelde, tot aan de dood van Cazius’ jongste zoon Jan Hendrik in 1845, die het ambt na zijn vader en zijn oudere broer bekleedde. Ik wil het verloop van de correspondentie chronologisch volgen, na eerst de reorganisatie, die G.D. Cazius en zijn zonen in hun invloedrijke en profijtelijke positie had gebracht, getypeerd te hebben, inclusief een korte voorgeschiedenis.³

1 Deze bijdrage is gebaseerd op mijn lezing ‘Verwaltung per Brief. Die Korrespondenz des Utrechter Landkomturs mit seinen Angestellten, 1753-1845’, gehouden op het congres ‘Die Kommunikation in den Ritterorden: Räume Strukturen, Formen, XX Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica, University of Torun (PL), 25-28 september 2019. Een uitgebreide Duitstalige bewerking van deze lezing zal in 2021 worden gepubliceerd in de reeks *Ordines Militares*.

2 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 19-9-1778: Gelders Archief (NL-AhGeldA), familie Van Randwijck, toegang 0609, inv.nr. 222.

3 Voor een uitgebreide beschrijving van deze reorganisatie, zie: Renger E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde*,

EEN INGRIJPENDE REORGANISATIE

Rond 1750 ging het niet goed met de balije van Utrecht. Ruim een eeuw eerder was deze losgeraakt van de centrale orde. Als een van de balijen in het Duitse Rijk was Utrecht (gesticht in 1231) in de veertiende eeuw tot bloei gekomen, met de bouw van het Duitse Huis aan de Springweg als hoogtepunt. Onder de landcommanderij in Utrecht vielen vijftien commanderijen met bezittingen verspreid over de Noordelijke Nederlanden.⁴ In de zestiende eeuw was de band met de grootmeester onder druk komen te staan als gevolg van de Reformatie en de Opstand tegen Spanje.⁵ De toenmalige landcommandeurs slaagden er tot 1615 in om het katholieke karakter van de geestelijke ridderorde te behouden, maar toen grepen de Staten van Utrecht in. Die eisten van nieuwe ridder-broeders 'professie van de heylige christelijcke gereformeerde religie'.⁶ De afschaffing van het verplichte celibaat in 1640 betekende een definitieve breuk met de grootmeester, die in het Zuid-Duitse Mergentheim zetelde. De balije van Utrecht was nu van een geestelijke ridderorde een seculiere instelling van protestantse edelen geworden. De leden waren meestal getrouwd en woonden niet meer in de commanderijen maar op hun eigen kastelen en in hun stadshuizen. De commanderijen werden beheerd door lokale rentmeesters. De commandeurs betrokken een inkomen uit hun commanderij, maar bekommerden zich er meestal maar weinig om, uitzonderingen als Van Randwijck daargelaten. Dat de commandeurs na enkele jaren doorschoven naar een commanderij met een hogere rang, was niet gunstig voor de continuïteit. In september 1753 schilderde de net tot coadjutor gekozen Unico Wilhelm van Wassenaer de toestand in sombere kleuren. Hij kreeg de opdracht een commissie te vormen, die al na een jaar kwam met voorstellen tot 'redress der vervallene saeken, en verbetering der administratie'.⁷ Het viel niet mee om die verbetering door te voeren, maar met steun van Van Randwijck wist Van Wassenaer zowel zijn kapittelgenoten als de Staten van Utrecht te overtuigen. Als landcommandeur kon hij de reorganisatie vanaf 1761 afronden. Van Randwijck werd nu coadjutor en Gijsbert Dirk Cazijs, die al benoemd was tot rentmeester van de landcommanderij, werd rentmeester-generaal.

Het goederenbeheer lag niet langer bij de commandeurs, maar werd gecentraliseerd. De rentmeester-generaal, die een 'reedelijk salaris' ging verdienen, zou die taak ter hand nemen, onder toezicht van de landcommandeur.⁸ De op te zetten boekhouding moest worden goedgekeurd door het kapittel, dat elke drie, vier jaar bijeenkwam. In de tussenliggende jaren controleerde een commissie, die uiteindelijk dirigerende commissie zou gaan heten, de boeken. De commandeurs ontvingen voor hun weinig inspannende toezichtwerkzaamheden jaarlijks een traktement, dat per rang opliep, van zestig gulden voor de commandeur van Schoonhoven tot

Balije van Utrecht, 1753-1838 (Hilversum 2012), 72-126; idem, 'Eine gelungene Neuordnung. Die Ballei Utrecht des Deutschen Ordens, 1753-1795', in: Roman Czaja en Jürgen Sarnowsky (red.), *Ordines Militares. Colloquia Torunisia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders XXI* (2016), 189-220.

4 J.A. Mol, 'Vechten of verplegen? Ontstaan en begintijd van het huis en de balije Utrecht van de Duitse Orde', in: idem (red.), *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011), 24-46.

5 Daniela Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit: die Landkommende zwischen Rebellion und Staatsbildung. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 68* (Weimar 2015); J.A. Mol, 'Proberen te overleven. De geestelijke ridderorden in Utrecht, 1580-1620', in: idem (red.), *Vechten, bidden en verplegen*, 269-295.

6 Geciteerd door Mol, 'Proberen te overleven', 291.

7 Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, Oud-Archief (ARDOU-OA), inv.nr. 189.o, f. iv.

8 ARDOU-OA, inv.nr. 11.o.3, f. 96.

5500 gulden voor de landcommandeur. Cazius ontving naast zijn salaris een provisie en kreeg een dienstwoning in het Duitse Huis aan de Utrechtse Springweg. Naast hem kwam een nieuwe secretaris, Frederik Sigismund Coenraad van Nes (1727-1805), die minder verdiende, maar het secretariaat was dan ook slechts een deeltijdfunctie. De secretaris kreeg ook geen dienstwoning.

De rentmeester hield de boekhouding bij en stelde jaarlijks een generale rekening op, waarin hij inkomsten en uitgaven inzichtelijk maakte. De grootste uitgavenpost was de traktementsbetaling. Verder ging het om onderhoud, belastingen, lonen en bijdragen aan kerkelijke instellingen. De inkomsten bestonden grotendeels uit pachten. De resultaten werden al snel zichtbaar. Het boekjaar 1762, het eerste onder het nieuwe regime, liet nog een tekort van 1400 gulden zien, maar het volgende jaar was er al een overschot en dat liep in de volgende jaren alleen maar verder op.⁹ Cazius liet niet na zijn superieuren uitvoerig op de hoogte te stellen van deze successen. Die toonden zich zeer tevreden. Landcommandeur Van Wassenaer verleende de rentmeester in augustus 1763 een gratificatie wegens ‘bequaemheid, ijver, werkzaamheid en getrouheid’.¹⁰ Coadjutor Van Randwijck deelde die mening. In een commentaar op financiële stukken noteerde hij dat ‘door de administratie van den rentmr. Cazius de landgoederen der land en der andere commandeurien door den selve geadministreerd werdende merkelyck in jaarlyckze revenuës syn vermeerderd’.¹¹

EEN GOED TEAM

Cazius zette vooral in op het verhogen van de pachtopbrengsten. Bij het aflopen van contracten bedong hij hogere pachtsommen en hij zag persoonlijk toe op de inning. Indien nodig dreigde hij met uitzetting: ‘men moet dan haar goederen verkoopen en haer wegjaagen’, zo schreef hij in januari 1768 aan de landcommandeur.¹² Deze functie werd inmiddels bekleed door Van Randwijck, die Van Wassenaer na diens dood in november 1766 was opgevolgd. Bij zijn informatievoorziening analyseerde Cazius ook de economische achtergronden van de verbeterde opbrengsten. De Nederlandse landbouw begon na een langdurige crisis rond 1750 uit het dal te kruipen.¹³ Prijzen van graan en vooral van zuivel stegen door de beginnende Industriële Revolutie in Engeland, een effect dat nog versterkt werd door de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. In de eerder geciteerde brief aan Van Randwijck wees Cazius op de voor de orde zo gunstige prijsopdrijvingseffecten (afbeelding 2). Gezien de goede marktpositie van zuivelproducten adviseerde Cazius om tuinbouwgrond in weideland om te zetten en weilanden aan te kopen. Minder rendabele landerijen, zoals die voor de verbouw van de verfstof meekrap, konden beter worden afgestoten.

De groeiende overschotten waren niet alleen het gevolg van inkomstenstijging, Cazius wist ook de uitgaven in de hand te houden. Hij controleerde de rekeningen van leveranciers en

9 De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 105-114. Op basis van ARDOU-OA, inv.nr. 337.o.1-51.

10 Brief van U.W. van Wassenaer aan de leden van het kapittel, 27-8-1763; NL-AhGeldA, toegang 0609, inv.nr. 224.

11 Notitie door F.S.C. van Randwijck, 29-9-1760; NL-AhGeldA, toegang 0609, inv.nr. 231.

12 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 22-1-1768; NL-AhGeldA, toegang 0609, inv.nr. 222.

13 R.N.J. Rommes, ‘Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeien. Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2001), 87-136; R.J.N. Rommes, ‘Werken op het platteland’, in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht dl. 2* (Utrecht 1997), 179-194, aldaar 186; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995), 270-274.

Hooge Rivierse van komte of wantt nicht van,
 Mijn Gehen Syn bedig met de Rekening
 Voor: Mts te Copieren, Maar met het doen der
 Rekening, Soo is wat wisk om aen te gebreue,
 en de dagelijcke Raaken houden haer ook veel
 op, Soo dat het naz wat. Sal terderson, en ik
 die Sal kunnen hebben, de Verve van Mts te
 kunnen verden, Maar wij Vullen daer Meede al,
 Landpost maaken,
 met de Boeten gaat het hier na Wensde,
 een Veer Voerdeleger Hooyboord, en Vroesen,
 baard, Waer Van niet alleen veel Raat georden,
 wordt Maar de Weyt, en Drette, Montesten in
 prijde die Buitenlandse oorlogen, Vullen Soo
 doende, ond Landt, veel Voerde toebragen,
 Mijn Vriess heeft versend mij deese, haer End.
 bedig Compliment te maaken, van Mts en
 familie, Waer Meede ik mij met displicidige
 Hoogachtingh Vreene, Wt de hand
 Utrecht 15 Sept. Hoog B. Phosellard & Phosellard
G.D. Cazius
 1778

2 Brief van G.D. Cazius aan landcommandeur F.S.C. van Randwijck, 15 september 1778. Gelders Archief, Familie Van Randwijck, inv. nr. 222.

aannemers nauwgezet. Zo merkte hij dat de ondernemer die de kapittelvergadering van 1767 culinair had verzorgd 250 gulden te veel had gerekend. Net als bij de pachters maakte Cazius weinig vrienden onder de Utrechtse middenstand. Hij schreef aan Van Randwijck: 'de luijden werden boos tegen mij, als ik niet wil toe laten dat de order bena[de]elt werd en segge dat het immers van mij niet aff gaet en dat soo een capittel het wel betaale kan en begrijpen niet dat ik het verantwoord moet, en dat mijn eed en plicht sulks vordert'.¹⁴ Cazius kon ook streng zijn tegen de kapittelleden. Zo wees hij een betaling aan de zoon van coadjutor Frederik Hendrik van Wassenaer van Catwijk (1701-1771) af, wat hem niet in dank werd afgenomen: 'naderhand heeft mevrouw van Katwijk dat mij seer qualijk genomen'.¹⁵

¹⁴ Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 10-11-1767: NL-AhGeldA, toegang 0609, inv.nr. 222.

¹⁵ Ibidem.

De commandeurs hadden weinig reden tot klagen. In 1763 incasseerden zij gezamenlijk 14.283 gulden, 46 procent van de totale uitgaven. Uitbetaling vond plaats in het Duitse Huis of per post. Eind 1764 meldde Cazius aan Van Randwijck, op dat moment nog coadjutor, ‘dat het versenden van gelt met de postwagen seer secuur is’.¹⁶ De kosten vielen enorm mee: voor het aantekenen rekende de postmeester een stuiver voor de eerste honderd gulden en een halve stuiver voor elke volgende honderd. Voor de vracht kostte het drie stuivers per honderd gulden. Ook het briefverkeer verliep per postkoets en in het westen van het land per trekschuit. Landcommandeur Van Wassenaer gaf precieze aanwijzingen hoe de post naar zijn kasteel Twickel bij het Overijsselse Delden kon komen.

De brieven gingen niet alleen over geldzaken. Ook van het reilen en zeilen van het Duitse Huis hield Cazius de landcommandeur voortdurend op de hoogte. Zo lichtte hij de landcommandeur uitvoerig in over een zilveren vork, die tijdens de kapittelbijeenkomst van 1777 gestolen zou zijn, maar gelukkig weer gevonden was door zijn vrouw Cornelia (afbeelding 3).¹⁷ Met haar bestierde hij het huis en haar rol liet hij niet onvermeld. Zo zorgde zij voor de kinderen van de stadhouder, de driejarige prinses Louise en haar babybroertje Willem (de latere koning), toen die in augustus 1773 op weg van Den Haag naar Het Loo in het Duitse Huis overnachtten. Cornelia overlegde met de kamerdinaar over de inrichting van de logeerkamer. Vervelend was dat de beveiligers mensen doorlieten, omdat zij geen ‘fatsoenlijke luijden’ tegen durfden te houden. Echt penibel werd het toen de bagageschuit vertraging had en ‘intusschen wierden de kinderen ongemakkelijk’.¹⁸ Mevrouw Cazius ging eigen kindergoed halen, maar dat paste niet. Het bezoek verliep uiteindelijk toch naar tevredenheid en met gepaste trots meldde de rentmeester-generaal aan de landcommandeur dat hij uit Het Loo bericht had gekregen ‘dat de heeren en dames die bij de vorstelijke kinderen sijn geweest ten uijterste over ons voldaan waren’.¹⁹

Cazius was zeer loyaal aan zijn meesters. Hoe groot zijn verbondenheid was, bleek wel bij de geboorte van zijn oudste zoon. Hij noemde het kind Unico Willem Teutonicus, naar de chef en naar de instelling. Vooral met Van Randwijck ontwikkelde hij een vertrouwelijke relatie, maar hij verloor de hiërarchie nooit uit het oog. Hij schreef de landcommandeur aan als ‘Hoog Edel Geboren Heer’ en ondertekende zijn brieven met ‘onderdanige en gehoorzame dienaar’. De brieven werden in de loop van de tijd steeds persoonlijker. De correspondenten vroegen naar elkaars familie, waarbij de gezondheid steeds een belangrijk thema was. De brieven bevatten gedetailleerde beschrijvingen van het medisch handelen. Een keer excuseerde Cazius zich dat hij niet naar Arnhem kon komen, omdat zijn vrouw moest herstellen van een aderlating. Cornelia schreef bij afwezigheid van haar man ook zelf brieven aan de landcommandeur. Zo meldde zij in mei 1773, toen haar man naar Maasland was, dat zij ‘voor de aanstaande capitulaire vergaderinge alles [zou] besorge[n] na gewoonte’. Verder zou zij de was laten doen en maakte de ‘onderdanigste complimente’ aan ‘U.H.Welgeb. Mevrouw en de freules’.²⁰ De oude landcommandeur klaagde in zijn brieven aan Cazius vaak over zijn gezondheid en over eenzaamheid. Hij vroeg hem dan om weer eens naar Klingelbeek te komen.

16 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 20-11-1764: NL-AhGeldA, toegang 0609, inv.nr. 222.

17 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 1-10-1777: ibidem.

18 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 2-8-1773: ibidem.

19 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 21-8-1773: ibidem.

20 Brief van C. Cazius-van Gils aan F.S.C. van Randwijck, 23-5-1773: ibidem.

3 Gijsbert Diederik Cazius (1722-1804) en Cornelia Cazius-van Gils (1738-1813). Pastel door Johannes Anspach, 1794. Particuliere collectie. Foto: RKD 96932-96933.

Hoe groot de vertrouwensrelatie was, bleek wel uit de onverbloemde kritiek van Cazius op enkele kapittelleden. Zo meldde hij een conflict met commandeur Joost Taets van Amerongen van Natewisch (1726-1791), die een appartement in het Duitse Huis huurde. Deze was 'bruskes' tegen hem uitgevaren.²¹ Taets behoorde tot een jongere generatie ordeleden, tot de 'Nieuwe Heeren', over wie Cazius zich negatief uitte. Toen de toenmalige coadjutor Willem Hendrik van Rouwenoort van Ulenpas (1705-1782) in het voorjaar van 1776 ernstig ziek was, hoopte de rentmeester vurig op genezing. Hij wenste 'mijne oude Heeren commandeuren soo langh als mogelijk te behouden, want vinde gansch geen verbeeteringh bij de Nieuwe Heeren'.²² Regelmatig uitte hij zijn grote gehechtheid aan Van Randwijck en liet hem weten dat hij na diens dood liever niet meer voor de orde wilde werken. Hij vroeg hem om zijn zoon als opvolger naar voren te mogen schuiven.

ANDERE VERHOUDINGEN

Na het overlijden van Van Randwijck eind 1785 lukte het Cazius inderdaad om Unico Willem Teutonicus (1766-1832) eerst als assistent en vervolgens als opvolger benoemd te krijgen. De secretaris wist eenzelfde wissel te bewerkstelligen. Zijn zoon Willem Jacob van Nes (1770-1804) werd in september 1791 als nieuwe secretaris beëdigd. Een dergelijke opvolging was in

21 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 9-9-1785: *ibidem*.

22 Brief van G.D. Cazius aan F.S.C. van Randwijck, 16-4-1776: *ibidem*.

lijn met wat in de Republiek gebruikelijk was, maar contrasteerde met de procedure waarmee de nu aftredende functionarissen zelf waren benoemd. Die waren door Van Wassenaer en Van Randwijck geselecteerd op hun capaciteiten, geheel los van familiebanden. Zij hadden hun benoeming dus echt te danken aan de verantwoordelijke bestuurders en dat verklaart mede hun grote persoonlijke loyaliteit. Ook Van Nes was een trouwe dienaar, maar hij had niet zo'n enge band met Van Randwijck als Cazius. Er was ook minder noodzaak tot frequent contact. De secretaris moest de uitnodigingen voor de kapittelvergaderingen versturen, die notuleren en de procedures rond de toelating van nieuwe leden begeleiden.

De kapittelvergaderingen werden in het Nederlands gehouden en ook de officiële stukken waren in de landstaal, evenals de correspondentie tussen de landcommandeur en zijn medewerkers. De commandeurs onderling bedienden zich vaak van het Frans, zelfs binnen de familie. Na de dood van Van Randwijck trad een landcommandeur aan die een evidente voorkeur had voor de toenmalige *lingua franca*, omdat hij het Nederlands maar matig beheerste: Karl Ludwig Fürst von Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym (1723-1806), die zijn brieven ondertekende als Charles Louis Prince d'Anhalt. Hij was officier in het Staatse leger geweest tot hij zijn vader opvolgde in diens mini-vorstendommetje. In een brief aan Van Nes (afbeelding 4) verontschuldigde hij zich over zijn geringe beheersing van de 'Hollandsche spraak'.²³ Prince Charles Louis bemoeide zich veel minder met de balije dan zijn voorganger, ook al vanwege de grotere afstand. De contacten werden nog spaarzamer toen de Republiek in januari 1795 door Franse troepen werd veroverd en de Bataafse Revolutie werd uitgeroepen. Doordat het land nu in oorlog raakte met Groot-Britannië, Pruisen en Oostenrijk, was Utrecht afgesneden van de landcommandeur. De balije van Utrecht werd als aristocratische instelling door de revolutie bedreigd. Bezittingen van de Duitse Orde en van de johannieters in Frankrijk en in de veroverde gebieden (het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden) waren onteigend. De balije kon echter door een low-profile beleid overleven.²⁴

Dat overleven was vooral te danken aan rentmeester Cazius, secretaris Van Nes en commandeur Volkier Rudolph Bentinck van Schoonheten (1738-1820), die sinds 1793 in het Duitse Huis woonachtig was. Zij voerden gesprekken met de revolutionaire besturen en met de Franse autoriteiten. Bentinck had een goede verhouding met generaal Charles Pichegru (1761-1804) en Van Nes had een oom in de 'Raad der Gemeente'. De andere kapittelleden kwamen niet meer naar Utrecht. Verscheidenen van hen verbleven in het buitenland, onder wie de coadjutor en de landcommandeur. Pas in september 1802 kwam het kapittel weer bijeen. Het drietal dat de balije door de moeilijke jaren had geslept kreeg uitgebreid lof toegezwaaid. De rentmeester en de secretaris kregen ieder een gouden snuifdoos ter waarde van vierhonderd gulden. Cazius nam het kleinnood in dankbaarheid aan, maar de secretaris liet weten dat hij liever het geld had.²⁵ De functie werd niet langer bekleed door Willem Jacob van Nes, die een positie in de koloniën had gekregen, maar door zijn vader, die het ambt tijdelijk weer op zich genomen had, in afwachting van de benoeming van een nieuwe functionaris. Dat zou Jan

23 Brief van C.L. Prince d'Anhalt aan F.S.C. van Nes, 12-4-1778: ARDOU-OU, inv.nr. 20.

24 De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 221-282; Renger E. de Bruin, 'Hidden in the Bushes: The Teutonic Order of the Bailiwick of Utrecht in the 1780-1806 Revolutionary Period', in: Peter Edbury (red.), *The Military Orders 5. Politics and Power* (Farnham, Surrey 2012), 349-361.

25 ARDOU-OA, inv.nr. 11.0.4, f. 44.

a Schaumbourge le 12me avril 1778

Mijn Heer

Uw Ed. missives van den 3de april met die belegerende myn
Heer Schratenbach van Burmania, hebbe ontfangen. deze berykten
nauwkeurig doorlezen hebbende na derzelver ontfangst dienaar-
de als gronden van volkomene en voldoende bewyzen, zoekelyk
bevonde, niet tegenstaande ik die spraak, niet ten vollen machtyg-
ben, dat dezelve niet gantschlyk beantwoorden aan de verey-
singen van de Orden. Nochtans wegens de zoo even genoemde
oorzaken van het machtyg zyn der Hollandsche. spraak verwoe-
ge ik my ter beslissing der zaak aan de meerderheid van stem-
men.

Meides ook hier by en attestai dat Wilhelm Frederic
de Schulenburg overleden ist. een ook, voolyens mis-
sives van myn brooder is myn Heer Varrenne overle-
den. hebbe die chre de zyn

Mijn Heer

Uw Ed.

Bereitwilliger Dienaers
Charles Louis Pr. d'Anhalt

230

4 Brief van Charles Louis Prince d'Anhalt aan F.S.C. van Nes, secretaris van de RDO, 11 april 1778. Archief RDO, Oud-Archief, inv.nr. 20.

Hendrik Cazius (1767-1845) worden, de jongere broer van de rentmeester. De broers werkten nauw samen met Bentinck van Schoonheten, die ook na 1802 feitelijk de leiding had. Hij was het aanspreekpunt, toen de in 1802 toegetreden commandeur Jan Arend de Vos van Steenwijk (1746-1813) contacten met de centrale orde over hereniging aanknoopte. De briefwisseling verliep via Cazius of rechtstreeks tussen De Vos en Bentinck. Landcommandeur en coadjutor, hoogbejaard en ziek in het buitenland verblijvend, stonden in feite buitenspel. Overigens liep de hele herenigingspoging op niets uit, zoals met alle reünificatie-initiatieven gebeurd was.²⁶

Nadat Charles Louis en zijn beide opvolgers in nog geen anderhalf jaar tijd waren overleden, werd Bentinck in september 1807 ook formeel het hoofd van de balije van Utrecht (afbeelding 5, kleurkatern). Kort na zijn ambtsaanvaarding vorderde Lodewijk Napoleon, die een jaar eerder koning van Holland was geworden en die de residentie naar Utrecht wilde verplaatsen, het Duitse Huis ten behoeve van het Ministerie van Financiën. De orde kreeg een ruime compensatie (vijftigduizend gulden) en kon een nieuw pand in Den Haag kopen. Bentinck verhuiste daarheen, maar de rentmeester wilde in Utrecht blijven. In Den Haag moest een bode in dienst genomen worden. De communicatie die, toen Bentinck nog in Utrecht woonde, mondeling verliep, moest nu weer per brief. De weigering van de rentmeester om zijn leidinggevende naar Den Haag te volgen, was het begin van een verwijdering. De verhouding zou nog veel slechter worden na het besluit van keizer Napoleon om de Utrechtse kapittels en de balije van Utrecht op te heffen, via een decreet van 27 februari 1811.²⁷ De kapittels gaven zich snel gewonnen, maar Bentinck huurde een advocaat in, die een bezwaarschrift vol juridische spitsvondigheden indiende. Enig effect had dat niet.

In juni 1812 besloten de in het Haagse ‘Hotel der Orde’ bijeengekomen commandeurs om zich bij de feiten neer te leggen, de aangeboden schadevergoeding te accepteren en de resterende kasgelden onderling te verdelen. De daarvoor vereiste liquidatie van het vermogen werd echter verhinderd door de weigering van de rentmeester om de noodzakelijke stukken te leveren. Ambtenaren van de keizerlijke schatkist, die met de afwikkeling belast waren, vermoedden dat U.W.T. Cazius (afbeelding 6) op die manier frauduleus handelen wilde bedekken. Bentinck maande hem in een eindeloze rij brieven tot opening van zaken. Eerst probeerde Cazius de indruk te wekken dat hij er aan werkte, maar dat de ingewikkelde financiële structuur rapportage zeer tijdrovend maakte. Het landbezit van de orde was in handen van Domeinen, maar de kas was nog onder zijn beheer. De rentmeester had het steeds over ‘veele zwarigheden’.²⁸ Behalve briefcontact waren er diverse ontmoetingen tussen Cazius, Bentinck en de ambtenaren. Laatstgenoemden waren steeds meer overtuigd van de niet-integere bedoelingen van Cazius en ook bij Bentinck daalde dat in. Hij had nauw contact met Elias Canneman (1777-1861), de rechterhand van Alexander Gogel (1765-1821), die de hoogste ambtenaar in de ‘Hollandse departementen’ was en de drijvende kracht achter het opheffingsbesluit.²⁹ Zij vroegen Bentinck mee

26 De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 66-67, 170-175, 204-207, 270-279; Bernhard Demel, ‘Die Deutschordensballiee Utrecht in der Reichs- und Ordensüberlieferung von der frühen Neuzeit bis in die Zeit Napoleons’, in: idem, *Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens* (Wenen-Keulen-Weimar 2005), 9-122.

27 Archives Nationales (AN), Parijs, AF IV, inv.nr. 530, doss. 4129 d.d. 27-2-1811; ARDOU-OA, inv.nr. 19; De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 393-398; idem, ‘The narrow escape of the Teutonic Order Bailiwick of Utrecht, 1811-1815’, in: Jochen Schenk en Mike Carr (red.), *The Military Orders 6.2, Culture and Conflict in Western and Northern Europe* (London-New York 2017), 222-232.

28 ARDOU-OA, inv.nr. 11.0.4, f. 166.

29 De Bruin, *Bedreigd door Napoleon*, 390-393, 401-405.

6 Unico Wilhelm Teutonicus Cazius (1766-1832). Anonieme pastel, circa 1800. Particuliere collectie. Foto: RKD 96937.

raadde.³¹ In een brief aan commandeur Frederik Gijsbert van Dedem van de Gelder (1743-1820) noemde Bentinck een epistel van Cazius een 'lettre disgratieuse'.³² Gogel schreef geërgerd aan Canneman: 'de oud-rentm[eeste]r Cazius is een vervl.... guit, die dan een schandelijke rol speelt'.³³ Cazius had in een gesprek met de topambtenaar beweerd dat hij slechts gemaakte kosten had doorberekend en dat Bentinck hem altijd al vijandig bejegend had.

te helpen om de onwillige rentmeester onder druk te zetten. De voormalige landcommandeur had daar ook een persoonlijk belang bij, omdat hij de schadevergoeding en zijn aandeel in de kasverdeling graag wilde ontvangen; zo goed ging het hem financieel niet. Hij voelde zich bovendien als edelman gekrenkt door de houding van zijn ondergeschikte. Cazius hield zijn been stijf en beklaagde zich zelfs over een vernederende brief van Canneman. Hij herhaalde dat het niet mogelijk was om aan de eisen te voldoen en zei de dreigementen wel af te wachten. Hij was 'in de overtuiging van een gerust geweten' en hoopte dat 'de goede God, die mij tot dus verre bewaard heeft', verder voor hem zou zorgen.³⁰ Bentinck uitte tegenover Gogel zijn ongenoegen over het gedrag van Cazius, dat 'om het zagstste woord te bezigen, eene hoogst laakbaare ondankbaarheid jegens zijne voormalige meesters en weldoeners' ver-

HERSTEL, RUZIE EN FRAUDE

Het is opmerkelijk dat Cazius zijn halsstarrigheid zo lang heeft kunnen volhouden. De vraag is welke motieven hij daarvoor had. Voor de bewering van de ambtenaren dat hij zijn financiële manipulaties verborgen wilde houden, geven hun rapportages wel argumenten.³⁴ Ook zijn persoonlijke animositeit met Bentinck kan meegespeeld hebben. Of een verzetshouding tegen de Franse heerschappij een rol heeft gespeeld, is twijfelachtig. Van verzet was in het geannexeerde gebied nauwelijks sprake. Pas na Napoleons nederlaag tegen Rusland kwam het vaker tot

30 Brief van U.W.T. Cazius aan V.R. Bentinck, 28-5-1813: Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, Nieuw-Archief (ARDOU-NA), inv.nr. 004, bijlage H1.

31 Brief van V.R. Bentinck aan I.J.A. Gogel, 2-6-1813: ARDOU-NA, inv.nr. 004, bijlage H2.

32 Brief van V.R. Bentinck aan F.G. van Dedem van de Gelder, 4-6-1813: Nationaal Archief (NL-HaNA), Verzameling stukken afkomstig van het geslacht Van Dedem en aanverwante geslachten, toegang 2.21.006.46, inv.nr. 118.

33 Brief van E. Canneman aan I.J.A. Gogel, z.d. (kort voor 11-6-1813): Mieke van Leeuwen-Canneman (ed.), *Een vriendschap in het teken van 's Lands financiën. Briefwisseling tussen Elias Canneman en Isaac Jan Alexander Gogel, 1799-1813* (Den Haag 2009), 597-598.

34 ARDOU-NA, inv.nr. 011.

onrust.³⁵ Velen gingen zelfs in de nazomer van 1813 nog uit van Napoleons overwinning. Ook bij Bentinck was dat het geval. Pas na de nederlaag bij Leipzig in oktober 1813 begonnen de bestuurders en ambtenaren in de Hollandse departementen hun draai te maken. Toen de Franse troepen zich na half november terugtrokken en de Nederlandse onafhankelijkheid werd uitgeroepen, stelden velen zich beschikbaar voor de teruggekeerde prins van Oranje, die als soeverein vorst werd ingehuldigd. Bentinck zag nu kansen om zijn geliefde orde te herstellen en pleitte meteen bij de vorst om de opheffing ongedaan te maken. De procedures namen geruime tijd in beslag, maar op 8 augustus 1815 ondertekende (inmiddels) koning Willem I een wet, waarmee hij de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht herstelde. Het beslissende argument, dat de Raad van State naar voren had gebracht, was dat de leden geen schadevergoeding hadden ontvangen.³⁶ Bij de kapittels was dat wel gebeurd en die bleven dan ook opgeheven.

Ironisch genoeg had de obstructieve houding van U.W.T. Cazius, die waarschijnlijk voortkwam uit de wens om zijn frauduleuze praktijken te verdoezelen, de orde gered. Door zijn weigering de voor de liquidatie vereiste stukken te leveren had deze niet plaats kunnen vinden. Dank viel hem in ieder geval niet ten deel. Bentinck was zo op hem gebeten dat hij hem onder geen beding als rentmeester terug wilde hebben. Zijn broer werd tijdens de eerste kapittelvergadering na het herstel, eind september 1815, herbenoemd als secretaris, maar als rentmeester werd de Domeinenambtenaar Christiaan Paulus de Vos (1781-1857) naar voren geschoven. Deze was in opdracht van de minister van Financiën bezig met de teruggave van de geconfisqueerde goederen. Drie commandeurs protesteerden tegen de behandeling van U.W.T. Cazius en schreven zelfs een verontwaardigde brief aan de minister van Binnenlandse Zaken, maar zonder resultaat. Een tweede conflictpunt tussen de landcommandeur en het oppositionele drietal was een eventuele terugkeer naar Utrecht. Bentinck wilde liever in Den Haag blijven en zette dat door.

Tussen Bentinck en De Vos ontwikkelde zich een intensieve correspondentie, die doet denken aan die tussen Van Randwijck en Cazius senior, enkele decennia eerder. Het belangrijkste onderwerp was de goederenrestitutie, die nog enkele jaren in beslag nam, maar er kwamen ook veel beheerszaken aan de orde, zoals brandverzekering, onderhoud aan boerderijen en aan- en verkoop van land.³⁷ Het briefverkeer duurde tot enkele dagen voor Bentincks dood op Eerste Kerstdag 1820. Dit overlijden opende de mogelijkheid om naar Utrecht terug te keren. Het oude huis was geen optie, omdat daarvoor compensatie was betaald en het dus buiten de teruggaveregeling viel. Het zou nog zestien jaar duren voor de orde een nieuw pand in de Domstad zou kopen. Dat kwam door gebrek aan daadkracht en ontoereikende financiële middelen. Na Bentinck volgden enkele niet zo energieke landcommandeurs, die bij ambtsaanvaarding al op jaren waren en spoedig overleden. Het kapittel werd verscheurd door conflicten over nieuwe statuten en over de positie van de rentmeester. Coadjutor Jasper Hendrik van Zuylen van Nievelt (1751-1828) wantrouwde De Vos en wilde U.W.T. Cazius terug, maar dat lukte hem niet. Hoe terecht de verdenkingen waren, bleek in de zomer van 1827. Een onderzoekscommissie stelde vast dat de rentmeester maar liefst 107.000 gulden had verduisterd, aanzienlijk meer dan de vijftienduizend waarvan zijn voorganger was beschuldigd. De Vos vertrok met de

35 Johan Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiming en onwilligheid ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000), 273-276; Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon (Nijmegen 2013)*, 153-166.

36 NL-HaNA, toegang 2.02.06, inv.nr. 5: Nottulen Raad van State, 21-2-1815.

37 ARDOU-NA, inv.nr. 062.

7 Gezicht op de dienstwoning van het Duitse Huis (Hofpoort 4) te Utrecht. Foto: Fotodienst Gemeentearchief Utrecht, 1991. Het Utrechts Archief, collectie Beeldmateriaal, nr. 116580.

noorderzon, maar richtte zich nog eenmaal tot de landcommandeur: 'In de meeste angst moet ik nu in een ander land mijn onderhoud zoeken, een zwervend leven aannemen, afgescheiden van mijne familie, kinderen en verdere betrekkingen zal ik rondwalen'. Hij ondertekende zijn brief 'met schuldige pligt'.³⁸ Toen de vluchteling in Londen werd gesignaleerd, werd nog een poging gedaan hem te laten arresteren, maar er was geen uitleveringsverdrag. Hij werd bij verstek veroordeeld. Hij wist uit handen van justitie te blijven en overleed in 1857 te Antwerpen.

Na de vlucht van De Vos werd secretaris Jan Hendrik Cazius tot rentmeester benoemd en de advocaat van de orde nam het secretariaat over. De nieuwe rentmeester slaagde erin om de financiën weer op orde te krijgen. In 1836 kon een nieuw onderkomen in Utrecht worden aangeschaft, aan de Hofpoort (afbeelding 7). Hier voerde Cazius nog negen jaar lang de boekhouding. Tot een intensieve samenwerking met de landcommandeur, zoals zijn vader met Van Randwijck had gehad en zijn voorganger met Bentinck, kwam het niet, alleen al vanwege de nog steeds frequente wisselingen. Tussen 1820 en 1845 was geen enkele landcommandeur meer dan zes jaar in functie. Zij waren bij hun ambtsaanvaarding allemaal boven de zeventig en de meesten zelfs boven de tachtig. Cazius was bij zijn beëdiging ook al 62. Op zijn vijfenzeventigste deed hij het verzoek zijn zoon tot opvolger te benoemen. Dit verzoek werd 'met eenparigheid van stemmen' door het kapittel afgewezen.³⁹ Toen Jan Hendrik op 18 maart 1845 overleed, was het tijdperk Cazius in de ordegeschiedenis ten einde.

³⁸ Brief van C.P. de Vos aan het kapittel, 15-7-1827: ARDOU-NA, inv.nr. 175.

³⁹ ARDOU-NA, inv.nr. 054.2, f. 14-15.

Macht, bezit en ruimte

Macht, bezit en ruimte – deze drie woorden vatten het onderzoek van prof. dr. J.A. (Hans) Mol kernachtig samen. Deze afscheidsbundel, die verschijnt bij zijn vertrek als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen aan de Universiteit Leiden, bevat bijdragen van collega's op de terreinen waar Hans Mol zich intensief mee bezighoudt: macht en bestuur, kerk en memorie, ridderorden en kruistochten. De drie kernbegrippen komen ook naar voren in de bijdragen over HisGIS: het Historisch Geografisch Informatiesysteem waarmee Hans Mol de oudste kadastrale registratie van een groot deel van Nederland als basis voor breder historisch onderzoek heeft ontsloten.

De bijdragen in deze bundel zijn niet alleen een ode aan Hans Mol, maar tevens aan de *longue durée* in de geschiedenis: het slechts zeer langzaam veranderende landschap, de rechtsinstellingen en machtsstructuren die eeuwenlang standhouden, kastelen, kloosters en andere gebouwen die de eeuwen trotseren, kortom al die fundamenten van de wereld waarin we ons bewegen en die vaak een lange voorgeschiedenis hebben.

